

Л.І. ГУЦУЛ
(Кіровоград)

ОСОБЛИВОСТІ НАГОЛОШЕННЯ УКРАЇНСЬКИХ КАТОЙКОНІМІВ

УДК 811,161.2' 373.235

Гуцул Л.І. **Особливості наголошення українських катойконімів**; 10 стор.; кількість бібліографічних джерел – 12; мова українська.

Анотація. У статті досліджується наголошення українських катойконімів, аналізується їх акцентна структура, виявляється система акцентуаційних моделей, встановлюються основні тенденції у наголошенні цих онімів. Підкреслюється, що при всій своїй специфічності система наголошення назв жителів підпорядковується основним акцентологічним законам української мови.

Ключові слова: катойконім, ад'єктонім, ойконім, акцентологічна система, акцентна структура, акцентуаційні моделі.

Resume. In the article the stresses of Ukrainian catoickonyms are investigated, their accentual structure is analyzed, the system of accentuational models is studied, the main trends of the process of stress of these onyms are worked out. It is underlined, that, having all its specific features, the system of the stress of catoickonyms is subordinated to main accentological laws of Ukrainian language.

Key words: catoickonyms, adjectonyms, oickonyms, accentological systems, accentual structure, accentuational models.

Для сучасних ономастичних студій проблема наголошення українських назв жителів залишається актуальною, тому що, по-перше, акцентологічна система катойконімів майже не досліджена; по-друге, вивчення акцентуації цього класу онімів дає необхідні відомості для аналізу акцентологічної системи української мови в цілому; по-третє, правильне наголошування назв жителів українцями – це одна з ознак мовленнєвої культури людини в

сучасному суспільстві. Простудіювавши наголос українських катойконімів, ми дійшли висновку, що акцентуація назв жителів є специфічною і тому її треба розглядати як окремих напрям ономастичних досліджень – системно, цілісно, у взаємозв'язках з іншими явищами.

Тому метою публікації є дослідження особливостей наголосу українських назв жителів, показ специфіки акцентології катойконімів, яка має свою відносно самостійну систему. Реалізація цієї мети передбачає розв'язання таких завдань: 1) проаналізувати акцентні особливості наголосу катойконімів; 2) дослідити систему акцентуаційних моделей катойконімів та з'ясувати типовий наголос у них; 3) виявити морфологічні функції наголосу в катойконімному словотворі та виділити типи акцентних опозицій; 4) встановити основні тенденції в наголошуванні назв жителів.

Вивчення наголосу сучасної української мови пов'язане передусім з науковими доробками О.О. Потебні, Л.А. Булаховського, В.Г. Скляренка, В.М. Винницького, З.М. Веселовської, В.Б. Задорожного, А.П. Білоштана, О.В. Романченка та ін. Дослідження української акцентології останніх десятиріч свідчать про інтерес до наголосу як морфологізованої одиниці: (В.Б. Задорожний, П.В. Мацьків, Т.І. Товкайло та ін.). Також піднімається проблема акцентної варіантності (В.М. Винницький, З. М. Веселовська, О.В. Романченко, Б.Р. Пристай, Т.Г. Юрчук та ін.). Постановку проблеми наголосу як морфологічного явища знаходимо у працях В.Г. Чурганової, В.В. Лопатіна, А.А. Залізняка, О.Г. Устинової, А.К. Поливанової, В.А. Редькіна та ін.

Дослідження українського наголосу проводиться в різнопланових аспектах [1, с. 5–6]. Але у центрі уваги вчених перебуває акцентуація слів апелятивної лексики. Вперше на наголошення назв жителів звернув увагу В.О. Горпинич [3], який виявив акцентологічні закономірності наголосу катойконімів, дослідив вплив наголосу на дериваційні процеси у відойконімних похідних. У російському мовознавстві лише в працях О.В. Суперанської аналізується наголос ономастичної лексики [10; 11].

Слід наголосити на тому, що система наголошення українських назв жителів досліджується нами комплексно – з фонетичного, семантичного та словотворчого боку, адже наголос багатофункціональний і залежить від багатьох факторів, які перебувають між собою у нерозривному зв'язку. У статті використані матеріали “Словника відтопонімних прикметників і назв жителів України” В.О. Горпинича [4], а також дані, зібрані способом анкетування.

Досліджуючи, насамперед, акцентні закономірності наголосу в українських множинних катойконімах, встановлено, що найтиповішими їх

акцентними ознаками є: 1) наголошення третього складу (38 %): Магалá Чрв – *магаля́ни*, Гуля́ки Хм – *гулякі́*; 2) у зворотному порядку – наголошення передостаннього складу (неокситонні парокситони) (56%): Лóзна Вн – *лозня́нці*, Я́блуниця Чрв – *я́блуницький* – *я́блуничáни*; 3) акцентно-інтонаційна структура – висхідно-спадне наголошення (82,7 %) – схема: / \ : Семигóри Кв – *семигóрівці*, Люхчá Рв – *люхчáни*; 4) довжина – чотири склади (49 %): Ромáшки Хрс – *ромáшківський* – *ромáшківці*, Богаті́р Днц – *богаті́рці*; 5) фіксований нерухоми́й наголос: (*закре́вчáни*, *закре́вчáнам*: Закре́вське Од; *тишкíвці*, *тишкíвцям*: Тишкí Пл.

Матеріал дослідження показує, що акцентні ознаки катойконімів подібні до акцентних ознак ойконімів та ад'ектонімів, тому що більшість назв жителів (74%) зберігає акцентуацію твірного. Акцентологічна система катойконімів меншою мірою, ніж акцентологічна система ад'ектонімів, зберігає наголошення ойконімів. Причиною цього є те, що ад'ектоніми утворюються безпосередньо від ойконімів, а катойконіми – і від ойконімів, і від ад'ектонімів, а також акцентно-морфологічна роль катойконімних суфіксів значно більша, ніж ад'ектонімних.

На основі аналізу акцентуаційних моделей катойконімів, утворених від кожної акцентуаційної моделі ойконімів, виявлена система акцентуаційних моделей назв жителів української мови. Із двадцяти трьох моделей найпоширенішою в системі наголошення катойконімів є чотирискладова з наголошеним третім складом від початку та другим складом від кінця – ОО́О : Оста́пківці Вн – *остап'я́нський* – *остап'я́ни*, Чудні́вці Пл – *чудні́вський* – *чудні́вчáни*, Золочі́вське Од – *золочі́вський* – *золочі́вці*. Вона притаманна 29 % катойконімів; її основні ознаки: чотири склади, наголос на третьому складі, нефінальний, неокситонний парокситонний наголос, висхідно-спадне наголошення. Типовими також є акцентуаційні моделі: 1) чотирискладова з наголошеним другим складом від початку та третім складом від кінця – ОО́О – 17,7 % (Ромáшки Хрс – *ромáшківський* – *ромáшківці*, Біля́тичі Рв – *біля́тинський* – *біля́тинці*, Кордо́н Од – *кордо́нівці*); її основні ознаки: чотири склади, наголос на другому складі, нефінальний, неокситонний пропарокситонний наголос, висхідно-спадне наголошення; 2) трискладова з наголошеним другим складом від початку та другим складом від кінця – ОО́О – 16,8 % (Цві́тне Зп – *цві́тні́вський* – *цві́тні́вці*, Ку́шниця Зк – *кушні́цький* – *кушня́ни*, Вовчи́нець ІФ – *вовчи́нецький* – *вовчи́нці*); її основні ознаки: три склади, наголос на другому складі, нефінальний, неокситонний парокситонний наголос, висхідно-спадне наголошення; 3) трискладова з наголошеним першим складом від початку та третім складом від кінця – О́О – 12,2 % (Фру́нзенське Крм –

фрунзенський – *фрунзенці*, Їскрівка Пл – іскрівський – *іскрівці*; Радовичі Вл – радовицький – *радовці*); її основні ознаки: три склади, наголос на першому складі, нефінальний, неокситонний пропарокситонний наголос, спадне наголошення.

Можна стверджувати, що, як в ойконімах та ад'ектонімах, наголос в українських катойконімах має тенденцію закріплюватися на середині слова.

Морфологічна природа наголосу полягає в морфологічній похідності, яка, як влучно підкреслив А.А. Залізняк, виявляється в тому, що похідне або просто зберігає основу твірного слова та його акцентуацію, або трансформує їх за деякими стандартними правилами [5, с. 9]. Тому найзагальнішими морфологічними функціями наголосу в катойконімному словотворі є: 1) функція збереження акцентуації твірного слова; 2) функція переміщення наголосу.

В акцентуації українських назв жителів найбільш сильною є дія тенденції до збереження наголосу твірного (74 %) – із 6495 катойконімів 4834 зберігають наголошення твірного: Шушків Од – *шушківці* (модель: $\acute{O}O \rightarrow \acute{O}OO$), Дніпрівка Зп – дніпрівський – *дніпрівці* (модель: $O\acute{O}O \rightarrow O\acute{O}O \rightarrow O\acute{O}O$), Верб'я тин Трн – *верб'ятинці* (модель: $O\acute{O}O \rightarrow O\acute{O}OO$). Ці утворення розглядаються як такі, у яких словотворчий акт здійснюється без переміщення наголосу.

Переміщення наголосу, яке веде до зміни акцентної моделі похідного порівняно з твірним, властиве 26 % катойконімів (1661 одиниць): Пушкіне Крв – *пушківчанці* (модель: $\acute{O}OO \rightarrow O\acute{O}\acute{O}O$), Прилужжя См – прилужський – *прилужани* (модель: $O\acute{O}O \rightarrow O\acute{O}O \rightarrow O\acute{O}\acute{O}O$), Литвякі Пл – литвяківський – *литвяківці* (модель: $O\acute{O}O \rightarrow O\acute{O}\acute{O}O \rightarrow O\acute{O}\acute{O}O$).

При виявленні морфологічних функцій наголосу в катойконімному словотворі ми керувалися: 1) морфологічним правилом граматичного протиставлення, або граматичної опозиції [7, с. 19]; 2) морфологічними умовами реалізації граматичного правила. Такими умовами є: акцентуація базової основи та наявність певного словотворчого форманта, у поєднанні з яким спостерігається альтернація [7, с. 24]. Морфологічне правило граматичного протиставлення, або граматичної опозиції, полягає у протиставленні наголосу твірного слова похідному. Саме до такого протиставлення пропонує звести вивчення морфології наголосу у словотворі В.В. Лопатін [8, с. 174–197]. Словотвір катойконімів цікавить переміщення чи непереміщення наголосу в межах словотвірних значущих елементів (основи, афіксів, закінчення). Залежно від цього виділяються п'ять типів акцентних опозицій, або протиставлень, у катойконімному словотворі:

I. Наголос на основі ойконіма – наголос на основі катойконіма (73,6 %): Фонтанка Од – *фонтанський* – *фонтанці*, Купичів Вл – *купичівці*.

II. Наголос на основі ойконіма – наголос на твірному суфіксі катойконіма (22 %): Кúшниця Зк – кúшницький – кушня́ни, Хору́нже Хрк – хорунжа́нський – хорунжа́ни.

III. Наголос на основі ойконіма – наголос на флексії катойконіма (1,8 %): Ка́хове Крв – кахівський – кахі́вці, Го́рдіївка Вн – го́рдіївський – го́рді́вці.

IV. Наголос на флексії ойконіма – наголос на основі катойконіма (2 %): Анто́нюкú Од – антонюківський – антонюкі́вці, Цві́тне Зп – цвітні́вський – цвітні́вці.

V. Наголос на флексії ойконіма – наголос на флексії катойконіма (0,8 %): Фа́сова Жт – фа́совці, Степове́ Зп – степі́вці.

Морфологічними умовами реалізації правила граматичного протиставлення є: а) акцентуація базової основи (ойконіма чи ад'ектоніма); б) наявність певного словотворчого форманта.

Однією із морфологічних умов реалізації правила граматичного протиставлення, або опозиції, є наявність певного словотворчого форманта. Словотворчі суфікси впливають на місце наголосу в катойконімі. Л.Г. Зубкова відзначає, що залежність типу акцентної співвіднесеності твірних та похідних слів від способу утворення останніх зумовлена значною мірою відмінностями в акцентних властивостях самих афіксів; а багато афіксальних морфем мають здатність визначати наголос похідного слова [6, с. 54]. Як і в ад'ектонімному словотворі, у катойконімному важливими фонематичними ознаками суфіксів, що впливають на морфологічне переміщення наголосу є: прикритість чи неприкритість ініціального звука суфікса, наявність чи відсутність у його структурі голосного звука, наявність чи відсутність інтерфіксів, здатність суфіксів зумовлювати місце наголосу в похідному слові [9, с. 29]. Більшість катойконімних суфіксів є неприкритими, що практично забезпечує їм пряму взаємодію з твірними основами на декілька приголосних: Сє́нча Пл – сенча́ни, Нагі́рна Чрк – нагі́рня́ниці. Майже всі катойконімні суфікси починаються з голосного або приголосного [ч], [ц], які не створюють перешкод у морфематиці словотворчих одиниць [3, с. 30]. В українській мові, як констатує В.О.Горпинич, вживається 25 суфіксів на утворення множинних назв жителів [3, с. 29]. Фіксується три групи суфіксів, здатних зумовити місце наголосу в катойконімі: 1) суфікси, які передбачають наголос на твірній основі: -ц-і, -инц-і, -ат-а, -чат-а; 2) суфікси, які завжди наголошені: -а́н-и (-я́н-и), -ча́н-и, -і́вча́н-и, -и́ча́н-и, -ща́н-и, -а́нц-і (-я́нц-і), -ча́нц-і, -у́т-и, -е́т-и, -а́н-а, -е́нн-я, -і́ст-и; 3) суфікси, які мають флективний наголос: -ак-у́ (-як-у́), -ик-у́, -чак-у́, -ук-у́ (-юк-у́), -чук-у́, -ух-у́ (-юх-у́), -ун-у́, -ач-і.

До першої групи належить найпродуктивніший в українській мові суфікс -ц-і (63 %), який передбачає наголос на твірній основі, зберігаючи її акцентуацію. Тому близько 99 % назв жителів на -ц- і зберігають наголос на твірній основі, і, як правило, залишають акцентуаційний малюнок та акцентно-інтонаційну структуру ойконіма: Малин Жт – *малиниці* (модель: $\acute{O}O \rightarrow \acute{O}OO$, спадне наголошення ойконіма \rightarrow спадне наголошення катойконіма), Фєдорівка Крв – фєдорівський – *фєдорівці* (модель: $\acute{O}OOO \rightarrow \acute{O}OOO \rightarrow \acute{O}OOO$, спадне наголошення ойконіма \rightarrow спадне наголошення катойконіма), Перемóга Мк – *перемóжці* (модель: $OO\acute{O}O \rightarrow OO\acute{O}O$, висхідно-спадне наголошення ойконіма \rightarrow висхідно-спадне наголошення катойконіма).

Причини переміщення наголосу в катойконімному словотворі різноманітні: 1) втрата наголошеної флексії твірної в процесі словотворчого акту; 2) дія тенденції до наголошення середини слова, що призводить до зміни акцентно-інтонаційної структури твірних та створення висхідно-спадного наголошення у катойконімах; 3) використання словотворчих суфіксів, які: а) перетягують наголос на себе (-án-и (-я́н-и), -чán-и); б) мають флексивний наголос (-ак-ú (-як-ú), -ик-ú, -чак-ú, -ук-ú (-юк-ú), -чук-ú, -ух-ú (-юх-ú), -ун-ú, -ач-і); 4) вплив співвідносних ад'єктонімів.

Отже, морфологічними функціями наголосу при творенні назв жителів є: 1) збереження акцентуації твірної слова в похідному; 2) переміщення наголосу, яке веде до зміни акцентної моделі похідного слова порівняно з твірним; 3) узгодження акцентного вираження похідного із загальномовною тенденцією до наголошення середини слова; 4) продовження і завершення після наголошеної основи спадної частини інтонації; 5) збереження місця і способу наголошення твірної в похідному; 6) поповнення наголошеного елемента; 7) створення яскравого стилістичного забарвлення в похідному.

Акцентологічній системі катойконімів, як і акцентологічній системі ойконімів та ад'єктонімів, властиве явище акцентної варіантності, яке свідчить про те, що ця система динамічна, змінна і знаходиться в постійному русі та вдосконаленні. Зміни в наголошенні відбуваються дуже повільно, й, твердить З. М. Веселовська, усталення нового наголосу супроводжується ваганням його, поки остаточно не встановиться новий тип наголосу [2, с. 21]. Основне джерело виникнення паралельного наголошення – процес історичного розвитку мови. Найбільш прогресивна акцентуація відбирається, а застарілі явища відкидаються [12, с. 31].

Причинами появи катойконімів з варіантним наголошення є: збереження наголосу твірної основи, здатність окремих суфіксів зумовлювати наголос, вплив співвідносних ад'єктонімів, вплив територіальних діалектів, запозичення з інших мов, дія відповідних тенденцій, вплив аналогії, історико-генетичні процеси, з'єднання двох акцентних центрів, місцеве наголошення, причини естетичного характеру.

Установлено, що катойконіми, утворені від ойконімів з паралельним наголосом, можуть зберігати подвійний наголос і ойконіма, і ад'ектоніма (31 %): *Нівѣрка (Хм) – нівѣрський – нівѣрці*; а можуть (найчастіше) мати єдиний наголос (69 %): *Лозóвѣ (Мк) – лозівський – лозівці*. Від ойконімів з єдиним наголосом рідко утворюються катойконіми з варіантним наголошенням (5 %): *На́дишень (Хм) – на́дишенський – на́дишенці*. Від порізному наголошених однотипних ойконімів катойконіми утворюються: а) за різними словотвірними моделями (62 %): *Тереховѣ (Жт) – терехівський – терехівчани* і *Тѣрехове (См) – тѣрехівський – тѣрехівці*; б) за однією словотвірною моделлю, але різним наголошенням (25 %): *Черѣвки (Кв) – черѣвківський – черѣвківці* і *Черевкі (Жт) – черевківський – черевківці*; в) за однією словотвірною моделлю та однаковим наголошенням (13 %): *Боратін (Рв) – боратінці* і *Боратин (Вл) – боратінці*. Від однаково наголошених однотипних ойконімів більшість катойконімів (69 %) утворюється за однаковими словотвірними моделями та однаковим акцентуванням: *Кня́'жичі (Кв), (Кв), (См) – кня́'жицький – кня́жичани*.

Спостереження показують, що в системі наголошення катойконімів відчутна тенденція до усунення зайвої акцентної варіантності та усталення єдиної акцентної норми. Хитання в наголошенні назв жителів властиве меншою мірою, ніж відтопонімним прикметникам, насамперед завдяки приєднанню до катойконімів словотворчих суфіксів -ан-и (-ян-и), -чан-и, які, перетягнувши наголос на себе, нормалізують акцентуацію, та завдяки дії аналогії (*Остриця (Чрв) – острицький*, але: *остричани*).

Здійснений аналіз дає підстави для висновку, що система наголошення назв жителів є відносно самостійною системою зі своїми особливостями, моделями, засобами, тенденціями та закономірностями. Разом з тим при всій своїй специфічності вона підлягає основним акцентологічним законам української мови.

Проаналізувавши акцентологічну систему назв жителів, вважаємо, що до основних тенденцій у наголошенні цих онімів належать: 1) збереження наголосу твірної основи; 2) наголошення за аналогією до ойконімів; 3) тенденція до наголошення середини слова; 4) сильний вплив на наголос катойконімних суфіксів, які завжди перетягують наголос на себе або передбачають флективний наголос; 5) вирівнювання наголосу катойконімів за аналогією до наголошення більшості назв жителів, утворених за однією моделлю; 6) вирівнювання наголосу аналізованих відтопонімних похідних, усталення єдиної акцентної форми; 7) усунення строкатості, різнобарвності в системі наголошення катойконімів; 8) усунення зайвої варіантності та унормування наголосу.

Все це висуває проблеми подальшого дослідження наголосу в ойконімах та їх похідних, які містять багату і яскраву інформацію про національну культуру нашого народу; зокрема етимології наголосу, його внутрішньої суті, вивчення наголосу в говірках та в мові старшого покоління, порівняльного аналізу наголошення онімів інших слов'янських мов.

Скорочення

Скорочення назв областей України:

Вн – Вінницька, Вл – Волинська, Днп – Дніпропетровська, Днц – Донецька, Жт – Житомирська, Зк – Закарпатська, Зп – Запорізька, ІФ – Івано-Франківська, Кв – Київська, Крв – Кіровоградська, Крм – Кримська, Лв – Львівська, Лг – Луганська, Мк – Миколаївська, Од – Одеська, Пл – Полтавська, Рв – Рівненська, См – Сумська, Трн – Тернопільська, Хрк – Харківська, Хрс – Херсонська, Хм – Хмельницька, Чрв – Чернівецька, Чрг – Чернігівська, Чрк – Черкаська.

Література

1. Винницький В.М. Наголос у сучасній українській мові. – К.: Рад. шк., 1984. – 159 с.
2. Веселовська З.М. Особливості наголосу іменників в українській мові (кінець XVIII – XX ст.) // Мовознавство. – 1971. – № 3. – С. 21-31.
3. Горпинич В.О. Назви жителів в українській мові. – К.: Вища шк., 1979. – 158 с.
4. Горпинич В.О. Словник відтопонімних прикметників і назв жителів України: В 2 т. – Т. 1 – Кіровоград, 1994. – 160 с.; Т.2 – К.: Вища шк., 1994. – 223 с.
5. Зализняк А.А. От праславянской акцентуации к русской. – М.: Наука, 1985. – 428 с.
6. Зубкова Л.Г. Части речи в фонетическом и морфологическом освещении. – М.: Изд-во Ун-та дружбы народов, 1984. – 83 с.
7. Кубрякова Е.С., Панкрац Ю.Г. Морфонология в описании языков. – М.: Наука, 1983. – 120 с.
8. Лопатин В.В. Акцентологические проблемы синхронного словообразования в современном русском языке // Славянское и балканское языкознание. Проблемы морфонологии. – М.: Наука, 1981. – С.174-197.
9. Лучик А.А. Состав, функции и взаимодействие морфонологических явлений в оттопонимическом словообразовании русского языка: дисс. ... канд. филол. наук. – Кіровоград, 1988. – 192 с.
10. Суперанская А.В. Ударение в собственных именах в современном русском языке. – М.: Наука, 1966. – 259 с.
11. Суперанская А.В. Ударение в заимствованных словах в современном русском языке. – М.: Наука, 1968. – 310 с.
12. Щербатюк Г.Х. Наголошування прикметників на -овий (-евий) // Рідне слово. – К.: Наук. думка, 1974. – Вип. 8. – С. 51-61.